

ΟΙ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ: «ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΜΟΥ»

ΓΡΑΙΚΟΣ Ν.

Δημοτικό Σχολείο Κονταριώτισσας, 2^ο Γραφείο Π.Ε. Πιερίας
e-mail: graikos@otenet.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο πλαίσιο των διεπιστημονικών διασυνδέσεων ανάμεσα στην ανθρωπολογία, στην εθνογραφία, στις πολιτισμικές και περιβαλλοντικές σπουδές, προσπαθήσαμε να αξιοποιήσουμε τις εθνογραφικές και τις εικονιστικές μαρτυρίες, όπως συνεντεύξεις, αφηγήσεις, παλιές φωτογραφίες κ.ά., στη διαδικασία περιβαλλοντικού γραμματισμού των παιδιών, μέσω του προγράμματος περιβαλλοντικής εκπαίδευσης με τίτλο: «*Αφηγήσεις και φωτογραφίες για το περιβάλλον του τόπου μου*», το οποίο πραγματοποιήθηκε τη σχολική χρονιά 2005 – '06 στο Δημοτικό Σχολείο Κονταριώτισσας Πιερίας, ενταγμένο στο έργο «Σ.Π.Π.Ε. – ΕΠΕΑΚ 2 – Πανεπιστήμιο Αιγαίου». Αναλύουμε τα μεθοδολογικά χαρακτηριστικά, τη στοχοθεσία και τη διαδικασία μαθητικών εθνογραφικών ερευνών, με την εφαρμογή εκπαιδευτικών πρακτικών από τη μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας, τις μεθόδους ερμηνείας εικονιστικών πηγών, την εθνογραφία και κύρια χαρακτηριστικά την ολιστική αντιμετώπιση του περιβαλλοντικού προβλήματος, με το οποίο ασχολήθηκαν οι μαθητές και το συνυπολογισμό των κοινωνικών και πολιτισμικών παραμέτρων, που «κατασκευάζουν» τα περιβαλλοντικά δεδομένα, σε συγχρονικό και διαχρονικό επίπεδο. Παρουσιάζουμε τον τρόπο εφαρμογής των διεπιστημονικών αυτών τεχνικών, το πλαίσιο διεξαγωγής των δραστηριοτήτων και την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων.

GRAIKOS N.

Primary School of Kontariotissa, 2nd Bureau of Elementary Education of Pieria
e-mail: graikos@otenet.gr

ABSTRACT

Considering the intersections between anthropology, ethnography, cultural and environmental studies, we tried to utilize the ethnographic and visual evidence from interviews, narratives, old photographs etc. selected in the process of the project: “*Narratives and photographs about the environment of my homeland*”, run in the framework of environmental literacy at the Primary School of Kontariotissa in Pieria, during the school year 2005 - '06, within the act “S.P.E.E. - EPEAK 2 - University of the Aegean”. We also analyze the characteristics of the methodology used, as well as the goals and the process of students’ ethnographic researches which have been based on educational practices such as methodology of oral history, visual sources, ethnography as well as on the holistic approach of the specific environmental problem with reference to the social and cultural factors which “construct” the environmental data in synchronic and timeless contexts. We finally present how inter-disciplinary techniques should be applied, the framework of the activities and the evaluation of the results.

Λέξεις κλειδιά: εθνογραφία, δια-επιστημονικότητα, νοοτροπίες, προφορικές και εικονιστικές μαρτυρίες, αφηγήσεις, ενσυναίσθηση.

1. ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΘΕΜΑΤΟΣ

1.1 Η επιλογή του θέματος

Το πρόγραμμα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης με τίτλο: «Αφηγήσεις και φωτογραφίες για το περιβάλλον του τόπου μου», πραγματοποιήθηκε τη σχολική χρονιά 2005-06 στο Δημοτικό Σχολείο Κονταριώτισσας Πιερίας, από ομάδα μαθητριών/τών των Δ', Ε' και Στ' τάξεων, ενταγμένο στο έργο «Σ.Π.Π.Ε. – Μέτρο 2.6 – ΕΠΕΑΚ 2 – Πανεπιστήμιο Αιγαίου». Βασικό χαρακτηριστικό του προγράμματος ήταν η αξιοποίηση εθνογραφικών και εικονιστικών μαρτυριών, όπως συνεντεύξεων, αφηγήσεων, παλιών φωτογραφιών, κ.ά., στη διαδικασία περιβαλλοντικού γραμματισμού των παιδιών.

Η επιλογή του θέματος έγινε από τα παιδιά και ήταν απόρροια της προηγούμενης συμμετοχής τους σε εκπαιδευτικά προγράμματα. Πολλοί μαθητές/τριες συμμετείχαν σε Σ.Π.Π.Ε. του Πανεπιστημίου Αιγαίου, πριν από δύο χρόνια (Γραίκος, 2004) και σε πρόγραμμα λειτουργικής διδασκαλίας της γλώσσας (Γραίκος, 2005), στο οποία ασχολήθηκαν μεταξύ άλλων και με προφορικές μαρτυρίες. Τα παιδιά επέλεξαν το θέμα κυρίως γιατί επιθυμούσαν να ασχοληθούν με την κινούμενη εικόνα και τη φωτογραφία και να παράγουν τις δικές τους βιντεοταινίες, σχετικά με το περιβάλλον του χωριού και τις καθημερινές τους εμπειρίες. Στην πορεία του προγράμματος και μετά από πολλές συζητήσεις αντιλήφθηκαν στην πράξη ότι οι εθνογραφικές καταγραφές με βάση την εικόνα εκτός από ευχάριστο «παιχνίδι» αποτελούν και τεκμήρια, τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως ερμηνευτικά εργαλεία των αλλαγών στις νοοτροπίες των κατοίκων έναντι του φυσικού περιβάλλοντος και των διαχρονικών μεταβολών στο ανθρωπογενές περιβάλλον.

Το θέμα προσφερόταν για επί τόπου έρευνα και καταγραφές, εθνογραφικού, περιβαλλοντικού και πολιτισμικού τύπου, με διαστάσεις οικολογικές, κοινωνικές, βιοματικές και επικοινωνιακές. Τα παιδιά κατανόησαν τη διαχρονική σημασία των σχέσεων αλληλεπίδρασης ανθρωπογενούς και φυσικού περιβάλλοντος και την αξία ανάληψης προσωπικών και συλλογικών δράσεων για την αντιμετώπιση των σημερινών τοπικών περιβαλλοντικών προβλημάτων.

1.2. Οι διεπιστημονικές διαστάσεις του θέματος

Οι ποικίλες διαστάσεις του θέματος παραπέμπουν στην αναζήτηση διεπιστημονικών σχέσεων ανάμεσα στις περιβαλλοντικές σπουδές, στην ανθρωπολογία και στην εθνογραφία, και στην εφαρμογή διεπιστημονικής μεθοδολογίας.

Η στροφή προς τη διεπιστημονική αντιμετώπιση του περιβάλλοντος και της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης τις τελευταίες δεκαετίες είχε ως αποτέλεσμα την αντιμετώπιση της φύσης ως ενιαίου συνόλου φυσικών και ανθρωπογενών λειτουργιών (βλ. ενδεικτικά Clarke, 1993). Η ανάδυση επίσης νέων χώρων περιβαλλοντικής έρευνας, όπως της αειφόρου ανάπτυξης στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό σε διεπιστημονικά εργαλεία και αποτελεί σήμερα ένα νέο πεδίο επιδιώξεων στο χώρο της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης (βλ. ενδεικτικά Redclift, 2000). Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν οργανωθεί ερευνητικά προγράμματα, που γεφυρώνουν το χάσμα ανάμεσα στις φυσικές και τις κοινωνικές επιστήμες, με πολύ καλά αποτελέσματα σε τομείς όπως το περιβάλλον και ο πολιτισμός (Redclift – Woodgate, 2000). Έχει γίνει κατανοητό σε όλους (ακτιβιστές, πολιτικούς κ.λ.π.) ότι δεν είναι απλά η τεχνολογία που καθορίζει την ανθρώπινη επίδραση στο περιβάλλον, αλλά ο συνδυασμός τεχνολογίας με τις οικονομικές αξίες, ηθικά στερεότυπα, πολιτικές ιδεολογίες, θρησκευτικές συμβάσεις και πρακτική γνώση (Milton, 1996).

Η ενιαία αντιμετώπιση της φύσεως και του πολιτισμού υποβοηθήθηκε από τις επιστημολογικές εξελίξεις στο χώρο της ανθρωπολογίας, των πολιτισμικών σπουδών και τη γλωσσολογική στροφή της επιστήμης (Halliday - Martin, 1993· Lemke, 1990)· τάσεις οι οποίες ανέδειξαν τους τομείς του κριτικού περιβαλλοντικού γραμματισμού, του περιβαλλοντικού λόγου και της οροθέτησης του πολιτισμού ως «ιστού σημασιών», που «υφαίνεται» σε συγκεκριμένα κοινωνικά και περιβαλλο-

ντικά δεδομένα (Geertz, 2003). Με αυτήν την έννοια η ανθρωπολογία και η εθνογραφία μπορούν να συμβάλλουν στην ενδυνάμωση του περιβαλλοντικού λόγου σήμερα, δανείζοντας επιστημολογικά εργαλεία, όπως είναι η πολιτισμική ανάλυση και οι εθνογραφικές μέθοδοι με τις επιμέρους τεχνικές της, όπως της συλλογής προφορικών και εικονιστικών μαρτυριών και της συστηματικής παρατήρησης των καθημερινών πρακτικών σε συγχρονικό και διαχρονικό επίπεδο. (Για τις σχέσεις περιβάλλοντος, εθνογραφίας και πολιτισμού βλ. Γραΐκος, 2006, όπου και σχετική βιβλιογραφία).

2. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Η στοχοθεσία του προγράμματος είχε μικτό χαρακτήρα με αφετηρία την τυπική κατάταξη σε γνωστικούς, συναισθηματικούς και ψυχοκινητικούς στόχους, εστιάζοντας όμως κυρίως στην ανάδειξη των κοινωνικών και πολιτισμικών διαστάσεων του θέματος και στην καλλιέργεια κριτικών και μεταγνωστικών δεξιοτήτων «ανάγνωσης» των περιβαλλοντικών δεδομένων στον άξονα του χρόνου.

Συγκεκριμένα οι κυριότεροι γνωστικοί στόχοι ήταν η κατανόηση της διαχρονικής σημασίας του τοπικού περιβάλλοντος στη ζωή των κατοίκων και των τρόπων αλληλεπίδρασης ανθρωπογενούς και φυσικού περιβάλλοντος καθώς επίσης και των αιτιών που δημιουργούν τις σημερινές ανισοροπίες. Οι συναισθηματικοί στόχοι ήταν η διαμόρφωση νέων στάσεων και συμπεριφορών ως προς το τοπικό περιβάλλον, η ευαισθητοποίηση ως προς τη σημασία του άμεσου πολιτισμικού περιβάλλοντος και η παρακίνηση για την ανάληψη δράσεων ανάδειξης και σωστής διαχείρισης του τοπικού περιβάλλοντος με βάση τις αρχές της αειφορίας. Οι ψυχοκινητικοί στόχοι ήταν η απόκτηση ερευνητικών δεξιοτήτων συλλογής, καταγραφής και ερμηνείας προφορικών, εικονιστικών και άλλων μαρτυριών, η καλλιέργεια πνεύματος συνεργασίας, η ανάπτυξη κριτικών ικανοτήτων συσχετισμού διεπιστημονικών πληροφοριών και πηγών και η απόκτηση δεξιοτήτων χειρισμού και εκπαιδευτικής χρήσης των νέων τεχνολογιών.

Εκτός από τους παραπάνω στόχους, οι δράσεις εθνογραφικού και επικοινωνιακού χαρακτήρα, που πραγματοποιήθηκαν από τα παιδιά, ανέδειξαν τις ποικίλες κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις του θέματος, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την κινητοποίηση της τοπικής κοινωνίας, τη δημιουργία κατάλληλου επικοινωνιακού πλαισίου για το «άνοιγμα» του σχολείου προς την τοπική κοινωνία και τον περιβαλλοντικό γραμματισμό των μαθητών μέσω του συσχετισμού των τοπικών περιβαλλοντικών και πολιτισμικών δεδομένων στον άξονα του χρόνου.

3. ΜΕΘΟΔΟΙ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε είχε δυναμικό χαρακτήρα και προϋπόθετε τη συνεργατική διαχείρισή της από τους μαθητές. Υλοποιήθηκε σε ένα πλαίσιο χαλαρής παιδαγωγικής καθοδήγησης και με βάση τις αρχές της μεθόδου project (Frey, 1986). Οι μαθητές επέλεξαν το θέμα, αποσαφήνισαν σε συνεργασία με το δάσκαλο τους στόχους και μετά από συζητήσεις αποφάσιζαν στην πορεία, για τον τρόπο υλοποίησης των δράσεων κυρίως με ομαδικές εργασίες.

Βασικό χαρακτηριστικό της μεθοδολογίας ήταν η οροθέτηση συγκεκριμένου πλαισίου, γνωστικών και κριτικών δεξιοτήτων, με τη βοήθεια διεπιστημονικού εκπαιδευτικού υλικού και η αξιοποίηση της διαισθητικής γνώσης των παιδιών. Το γνωστικό πλαίσιο περιλάμβανε ελεύθερη έρευνα σε βιβλιογραφικές πηγές και συμπληρώθηκε με εκπαιδευτικό υλικό και δραστηριότητες για το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον της περιοχής.

Χρησιμοποιήθηκαν επίσης διάφορες διεπιστημονικές τεχνικές, όπως η μεθοδολογία συλλογής και ερμηνείας προφορικών και εικονιστικών πηγών (Thompson, 2002), ενσυναισθητικές τεχνικές (Shemilt, 1984), η λειτουργική διδασκαλία της γλώσσας (Χαραλαμπίδης-Χατζησαββίδης, 1997), και μεθοδολογία της μαθητικής εθνογραφικής έρευνας (Robertson-Bloome, 2003).

Η αξιοποίηση της μαθητικής εθνογραφικής έρευνας ως διδακτικού εργαλείου κριτικής παιδαγωγικής τις τελευταίες δεκαετίες ήταν αποτέλεσμα των εξελίξεων στην κοινωνιολογία, στην εθνογραφία της επικοινωνίας (Gumperz-Hymes, 1972), και στις πολιτισμικές σπουδές. Η κριτική γλωσσική επίγνωση (Fairclough, 1996), η παιδαγωγική των κειμενικών ειδών (Halliday, 1985), οι πολυγραμματισμοί (multiliteracies) (Cope-Kalantzis, 2000), σε συνδυασμό με τη θεωρία της πολυτροπικότητας (Kress-Leeuwen, 2001) ήταν μερικές εκπαιδευτικές πρακτικές, οι οποίες στόχευαν στη βιωματική προσέγγιση της γνώσης και την αφύπνιση σε κοινωνικά ζητήματα. Αξιοποιώντας αυτές τις πρακτικές η μαθητική εθνογραφική έρευνα ενθαρρύνει νέους τρόπους κατανόησης της καθημερινής εμπειρίας των παιδιών. Συνδέεται έτσι με βιωματικές δράσεις και στοχεύει στη διασύνδεση της γνώσης των κοινωνικών και περιβαλλοντικών συνθηκών του τοπικού περιβάλλοντος, με την ανάληψη πρωτοβουλιών για τη βελτίωσή τους. Αποτελεί με αυτήν την έννοια εναλλακτική μέθοδος, που μπορεί να εφαρμοστεί δημιουργικά στην περιβαλλοντική εκπαίδευση, γιατί αντιμετωπίζει το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον μιας τοπικής κοινωνίας ως χώρο βιωματικών δράσεων και δραστηριοτήτων.

Στην ίδια κατεύθυνση οι δραστηριότητες συλλογής προφορικών μαρτυριών έχουν πολλά θετικά εκπαιδευτικά και παιδαγωγικά οφέλη. Προάγουν την ομαδική συλλογική έρευνα και τη συνεργασία. Βοηθούν τα παιδιά να αποκτήσουν θεμελιώδεις ικανότητες επικοινωνίας, και να αναπτύξουν γλωσσικές ικανότητες τόσο στον προφορικό όσο και στον γραπτό λόγο, όπως για παράδειγμα για το πώς να θέτουν ερωτήσεις, πώς ν' ακούν τους άλλους, πώς να μεταγράφουν τον προφορικό λόγο σε γραπτό κ.λ.π. (Thompson, 2002).

Οι εικονιστικές μαρτυρίες (φωτογραφίες, κινηματογράφος, έργα τέχνης, πολυτροπικά κείμενα κ.ά.) μπορούν επίσης να αξιοποιηθούν στην εκπαιδευτική διαδικασία ως βοηθητικό υλικό της εθνογραφικής έρευνας, παράλληλα με τις προφορικές μαρτυρίες. Όπως στην περίπτωση των προφορικών μαρτυριών έτσι και με τις εικονιστικές, η χρήση τους στην εκπαιδευτική διαδικασία θα πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερη προσοχή και μέθοδο. Καμία εικονιστική μαρτυρία δε «μιλάει» από μόνη της. Όπως έγραψε ο Barthes «η εικόνα δεν είναι το πραγματικό» (Barthes, 2001), για να συμπληρώσει ο Gombrich ότι η ματιά των θεατών δεν είναι ποτέ αθώα από τις προηγούμενες εμπειρίες του συνεπώς καμία εικόνα δεν είναι εξ ορισμού μονοσήμαντη αντιγραφή της πραγματικότητας (Gombrich, 1995).

Στην περιβαλλοντική εκπαίδευση, οι εικόνες μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως τεκμήρια των περιβαλλοντικών αλλαγών σε διαχρονικό επίπεδο. Σε αυτήν την περίπτωση η επικέντρωση στις ουσιώδεις λεπτομέρειες των φωτογραφιών μπορεί να αποκαλύψει σημαντικά στοιχεία για το τοπικό περιβάλλον. Γόνιμες μπορούν να γίνουν οι συγκρίσεις φωτογραφιών, που τραβήχτηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Επειδή όμως αυτό που φαίνεται σε μια εικόνα δεν αντανακλά ποτέ με αθώο τρόπο την πραγματικότητα, οι φωτογραφίες θα πρέπει να προσεγγίζονται και από την πλευρά των προθέσεων του φωτογράφου και των εικονιστικών συμβάσεων που χρησιμοποιεί. Μ' αυτόν τον τρόπο οι εικονιστικές μαρτυρίες μπορούν να αποκαλύψουν τις κρυμμένες διαχρονικές νοοτροπίες και αντιλήψεις των κατοίκων για το τοπικό φυσικό ή ανθρωπογενές περιβάλλον, οι οποίες είχαν άμεσες επιπτώσεις στη διαμόρφωση των σύγχρονων στάσεων απέναντι στο περιβάλλον και στην κατανόηση των αρνητικών συμπεριφορών.

4. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Το πλάνο εργασίας του προγράμματος υλοποιήθηκε σε πέντε στάδια εκπαιδευτικών διαδικασιών και γραμματισμού, που αντιστοιχούσαν σε ανάλογες μαθητικές δραστηριότητες και δράσεις: α) Γνωριμία με τον τρόπο συλλογής και ερμηνείας προφορικών μαρτυριών, β) γραμματισμός σε ζητήματα εικονιστικών μαρτυριών και κινούμενης εικόνας, γ) επεξεργασία γνωστικού εκπαιδευτικού υλικού, δ) γραμματισμός σε ζητήματα εθνογραφικής έρευνας, ε) συνειδητοποίηση κοινωνικών και περιβαλλοντικών ζητημάτων και διάχυση αποτελεσμάτων στην τοπική κοινωνία.

Στις πρώτες συναντήσεις δόθηκε στα παιδιά ένα διερευνητικό ερωτηματολόγιο, το οποίο στόχευε στην ανίχνευση των αρχικών στερεοτύπων και αντιλήψεών τους, για τον τρόπο που αντιμετωπίζουν οι παλαιότεροι το περιβάλλον, καθώς επίσης και για διάφορα γνωστικά ζητήματα, που σχετίζονται με την κινούμενη εικόνα και τις προφορικές μαρτυρίες. Το ίδιο ερωτηματολόγιο δόθηκε προς συμπλήρωση και στο τέλος του προγράμματος, με στόχο αυτή τη φορά να διαπιστωθούν οι αλλαγές στις αρχικές αντιλήψεις, για τα θέματα με τα οποία ασχολήθηκαν τα παιδιά. Γι' αυτό και οι απαντήσεις στο ερωτηματολόγιο θα εξεταστούν στο κεφάλαιο της αξιολόγησης. Θα αναλύσουμε τις πέντε προαναφερόμενες εκπαιδευτικές διαδικασίες περιγράφοντας και τις δραστηριότητες που τις συνόδευαν.

4.1. Γνωριμία με τον τρόπο συλλογής και ερμηνείας προφορικών μαρτυριών και γραμματισμός σε ζητήματα εικονιστικών μαρτυριών και κινούμενης εικόνας

Από την πρώτη στιγμή δόθηκε στα χέρια των παιδιών η βιντεοκάμερα, με στόχο την καταγραφή συνεντεύξεων και την παραγωγή ταινιών με θέματα της καθημερινής εμπειρίας. Προηγήθηκε η γνωριμία με τα υλικά μέσα μιας συνέντευξης, όπως για τον τρόπο που χειριζόμαστε τη βιντεοκάμερα, πώς καταγράφουμε τον ήχο κ.λ.π. Στη φάση αυτή αξιοποιήθηκε η διαισθητική γνώση των μαθητριών/τών σχετικά με τον αποδοτικότερο τρόπο χρήσης της συνέντευξης για την άντληση πληροφοριών. Διασαφηνίστηκαν βασικοί όροι για την καλύτερη συνεννόηση της ομάδας, όπως *συνέντευξη, πληροφορητής/τρια, ερευνητής, ερωτήσεις κλειστού και ανοιχτού τύπου κ.ά.*

Οι μαθητικές ταινίες προβάλλονταν στις συναντήσεις της ομάδας και γινόταν η επεξεργασία τους. Από τις παρατηρήσεις προέκυψαν οι «οδηγίες συνέντευξης» στις οποίες καταγράφονταν ζητήματα σχετικά με τον τόπο της συνέντευξης, για τις ερωτήσεις και για τον τρόπο επιλογής των πληροφορητών/τριών. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι οδηγίες που ανακάλυψαν οι μαθητές/τριες με διαισθητικό και βιωματικό τρόπο στην ουσία πολύ λίγο διέφεραν από τις αντίστοιχες οδηγίες που προτείνει η μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας (Thompson, 2002).

Διάφορα ζητήματα που σχετίζονταν με τη μεθοδολογία των προφορικών συνεντεύξεων, τα παιδιά είχαν την ευκαιρία να συζητήσουν, με τις ερευνήτριες του εργαστηρίου Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στο Βόλο, κατά τη διάρκεια επίσκεψης της περιβαλλοντικής ομάδας εκεί. (Ευχαριστούμε την υπεύθυνη του εργαστηρίου καθηγήτρια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν για τη φιλοξενία και τις συμβουλές της).

Η επεξεργασία των φωτογραφικών μαρτυριών έγινε με βάση τις ειδικές προϋποθέσεις που θέτει η ίδια η υφή αυτών των μαρτυριών. Οι σπουδαιότερες από τις προϋποθέσεις αυτές ήταν η αποκωδικοποίηση των καλλιτεχνικών προθέσεων, η αποκάλυψη των εικονιστικών συμβάσεων, η διασταύρωση των πληροφοριών και από άλλου είδους πηγές, η επικέντρωση στην ερμηνεία του περιεχομένου ως μεταφορέα νοοτροπιών, πολιτισμικών νοημάτων και κατασκευασμένων εικόνων για τους άλλους, παρά ως απλή αντανάκλαση της πραγματικότητας και τέλος η αποσαφήνιση των προθέσεων μας ως θεατών των μαρτυριών αυτών (βλ. Burke, 2003).

Με άξονα αυτές τις προϋποθέσεις αρχικά χρησιμοποιήθηκε ειδικό εκπαιδευτικό υλικό για την κινούμενη εικόνα, όπως τα έντυπα του προγράμματος «*Πάμε σινεμά;*» του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, μέσω του οποίου διασαφηνίστηκε η έννοια της κινηματογραφικής αφήγησης και επεξηγήθηκε η βασική ορολογία του κινηματογράφου. Πολλές συζητήσεις έγιναν για να αντιληφθούν τα παιδιά τη σημασία του αρχικού σχεδιασμού της ταινίας από το σκηνοθέτη. Έτσι σταδιακά όλες οι ταινίες που τραβούσαν, πρώτα σχεδιάζονταν με συνεργατικές διαδικασίες. Η *φωτογραφία 1α* είναι ένα παράδειγμα σχεδιασμού των πλάνων μιας ταινίας με θέμα την πρώτη τάξη του Δημοτικού σχολείου. Μπορούμε να παρατηρήσουμε την προσοχή στο σχεδιασμό των πλάνων, στη γραφή των κειμένων των αφηγητών και των ερωτήσεων.

Φωτογραφία 1. (α) Σχεδιασμός μαθητικής ταινίας με θέμα: «Μία ημέρα στην Α΄ τάξη Δημοτικού». (β) Σχεδιασμός φωτογραφικού πλάνου από μαθητή.

Ζητήματα αναγνώρισης των συμβάσεων της κινηματογραφικής αφήγησης συζητήθηκαν με αφορμή την προβολή μουσικών videoclip της ξένης pop μουσικής. Προβλήθηκαν διάφορες κατηγορίες videoclip, στα οποία ανιχνεύθηκαν οι διαφορετικοί τρόποι πολυτροπικής διασύνδεσης εικονιστικής αφήγησης και μουσικής.

Οι δραστηριότητες με την κινούμενη εικόνα και η επεξεργασία των ταινιών που γύριζαν τα παιδιά είχαν ως αποτέλεσμα το γραμματισμό τους σε ζητήματα κινηματογραφικής αφήγησης κι αυτό μπορεί να διαπιστωθεί εάν συγκριθούν οι αρχικές ταινίες με τις μεταγενέστερες. Η διαδικασία αυτή γίνονταν σταδιακά, στη διάρκεια της οποίας καταγράφονταν όλες οι παρατηρήσεις για τα λάθη που έγιναν κι έτσι προέκυψαν οδηγίες για το γύρισμα και την προετοιμασία των ταινιών. Για παράδειγμα καταγράφηκε ένας βασικός κανόνας της κινούμενης εικόνας: «Ό,τι μπορεί να δείξει η εικόνα δε χρειάζεται να το λέει με λόγια ο αφηγητής στην ταινία».

Παράλληλα με το γραμματισμό σε ζητήματα κινούμενης εικόνας η ομάδα ασχολήθηκε και με τις φωτογραφικές συμβάσεις. Αρχικά συζητήθηκε η αξία των παλιών οικογενειακών φωτογραφιών και αποφασίστηκε η πραγματοποίηση συλλογής. Οι φωτογραφίες που έφεραν τα παιδιά μετατρέπονταν σε ψηφιακή εικόνα στο scanner και αρχειοθετούνταν ανάλογα με το περιεχόμενό τους, για παράδειγμα: ασχολίες των κατοίκων, δραστηριότητες, κτίρια, δρόμοι κ.λ.π. Διασαφηνίστηκαν κάποιιοι βασικοί όροι της φωτογραφικής τέχνης, όπως απόσταση από το θεατή, ταχύτητα διαφράγματος, κάδρο, γραμμή ορίζοντα, ύψος παρατήρησης, βάθος σκινης, προοπτική κ.λ.π. Στη συνέχεια δόθηκε ως άσκηση στα παιδιά να φωτογραφίσουν την ευθύγραμμη συστάδα ελιών, που υπάρχουν στην αυλή του σχολείου, σχεδιάζοντας όμως πρώτα τα κάδρα ανάλογα με το ύψος, τη γωνία και την απόσταση παρατήρησης. Αφού σχεδίασαν το κάδρο και επεξήγησαν, γιατί επιλέγουν τα συγκεκριμένα φωτογραφικά δεδομένα στη συνέχεια τράβηξαν τις φωτογραφίες τους (φωτογραφία 1β). Το αποτέλεσμα της δραστηριότητας ήταν να αντιληφθούν το σημαντικό ρόλο που παίζουν στη μορφή και στο νόημα της φωτογραφίας, οι επιλογές του φωτογράφου, ακόμα και στη φωτογράφιση ενός απλού θέματος, όπως στην προκειμένη περίπτωση των ελιών του σχολείου.

Η διαδικασία επεξεργασίας των παλιών φωτογραφιών ακολουθούσε ένα πλάνο ερωτήσεων και δραστηριοτήτων σε τέσσερα στάδια: α) Αρχικές εντυπώσεις, β) μορφολογική και εικονογραφική ανάλυση, γ) αναγνώριση του ιστορικού χρόνου, δ) κατανόηση φωτογραφικών συμβάσεων, ε) επίσημανση των περιβαλλοντικών δεδομένων.

Οι πληροφορίες που συλλέγονταν βοηθούσαν στην επισήμανση των περιβαλλοντικών δεδομένων και των αλλαγών τους. Η επεξεργασία και άλλων φωτογραφιών στα στάδια που προαναφέραμε συμπληρωνόταν από τη συγκριτική εξέταση φωτογραφιών της ίδιας τοποθεσίας του χωριού που τραβήχτηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι οι φωτογραφίες της κεντρικής πλατείας (φωτογραφία 2), στις οποίες ανιχνεύθηκαν οι διαδοχικές αλλαγές από τη δεκαετία του '50 κι εξής. Οι δραστηριότητες φωτογράφισης του σημερινού περιβάλλοντος του χωριού, εσωτερικά του οικισμού και περιφερειακά στις καλλιέργειες και στους λόφους, σε συνδυασμό με τις προφορικές μαρτυρίες αποτέλεσαν την αφορμή για τη διαπίστωση των αλλαγών που συνέβησαν στο τοπικό περιβάλλον τις τελευταίες δεκαετίες.

4.2. Επεξεργασία γνωστικού εκπαιδευτικού υλικού και γραμματισμός σε ζητήματα εθνογραφικής έρευνας

Οι εικονιστικές και οι προφορικές μαρτυρίες συνδυάστηκαν με άλλου είδους πηγές, όπως περιηγητικές, χάρτες, τοπογραφικά διαγράμματα, στατιστικές κ.λ.π. τις οποίες τα παιδιά αναζήτησαν σε παλαιότερες εργασίες περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και στη βιβλιοθήκη του σχολείου. Χρησιμοποιήθηκε επίσης εκπαιδευτικό υλικό με τη μορφή φύλλων εργασίας, τα οποία περιείχαν διάφορες επιλεγμένες πηγές, σε συνδυασμό με ερωτήσεις και προτάσεις δραστηριοτήτων.

Οι δραστηριότητες εθνογραφικού χαρακτήρα σχετίζονταν άμεσα με τη συλλογή προφορικών και εικονιστικών μαρτυριών. Σε πρώτη φάση τα παιδιά κατά ομάδες κατέγραψαν σε μικρές ταινίες θέματα από την καθημερινή τους ζωή στο σχολείο και στο χωριό, με τον τρόπο που προαναφέραμε. Στη συνέχεια γινόταν η επεξεργασία των ταινιών και από αυτή τη διαδικασία προέκυψαν οι οδηγίες για το γύρισμά τους.

Η καταγραφή των μαρτυριών των κατοίκων έγινε με δύο τρόπους: Με ερωτηματολόγιο και με βιντεοσκόπηση. Το ερωτηματολόγιο περιλάμβανε καρτέλα καταγραφής των στοιχείων του πληροφορητή και ερωτήσεις, οι οποίες στόχευαν στην ανίχνευση της καθημερινής ζωής και των ασχολιών των κατοίκων παλαιότερα και των αλλαγών στο περιβάλλον του χωριού.

Φωτογραφία 2. Φωτογραφίες της κεντρικής πλατείας της Κονταριώτισσας σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. (Αριστερά) τέλος δεκ. '50, (κέντρο) δεκ. '60, (δεξιά) σήμερα .

Οι κύριες εθνογραφικές καταγραφές έγιναν με τη μορφή ταινιών. Αρχικά σύμφωνα, με τις οδηγίες συνέντευξης, και μετά από συζήτηση επιλέγονταν οι πληροφορητές/τριες. Στη συνέχεια τα παιδιά χωρίζονταν σε ομάδες τριών-τεσσάρων ατόμων και κάθε μία αναλάμβανε να πραγματοποιήσει μία ταινία με κάποιον πληροφορητή/τρια. Οι ταινίες δεν ήταν απλές συνεντεύξεις, αλλά γενικότερες καταγραφές του σπιτιού, της αυλής και των καθημερινών ασχολιών της/του πληροφορητή/τριας/τή. Γι' αυτό προετοιμάζονταν επιμελώς, με την καταγραφή των ερωτήσεων και το σχεδιασμό των σκηνών. Με τη διαδικασία αυτή οι ταινίες ήταν πραγματικές εθνογραφικές έρευνες, που κατέγραφαν πλήθος πληροφοριών όχι μόνο για τη ζωή παλαιότερα, αλλά και για τις σημερινές νοοτροπίες. Σε κάθε καταγραφή η ομάδα όφειλε να συμπληρώσει την καρτέλα στοιχείων του πληροφορητή και να κρατά σημειώσεις των κυριότερων σημείων της έρευνας. Οι συνεντεύξεις απομαγνητοφωνήθηκαν και τα πλήρη κείμενα υπάρχουν στο αρχείο της ομάδας. Δυστυχώς ο χώρος στην παρού-

σα ανακοίνωση δεν αρκεί για να συμπεριλάβει το πλούσιο αυτό υλικό παραθέτουμε όμως μία ενδεικτική καρτέλα συνέντευξης:

Αρ. συνέντευξης: 1

Πληροφορητής: Νικόλαος Καραθάνος.

Έτος γέννησης: 1930.

Τόπος γέννησης και κατοικίας: Κονταριώτισσα Πιερίας.

Οικογενειακή κατάσταση: Έγγαμος. Σύζυγος Αικατερίνης Καραθάνου.

Τόπος συνέντευξης: Στο σπίτι του πληροφορητή στην Κονταριώτισσα.

Ημερομηνία συνέντευξης: 14 Απριλίου 2006.

Τρόπος καταγραφής και διάρκεια: Βίντεο mpeg, 21:60 λεπτά.

Ερευνητές: Π. Καραθάνος, Ε. Νάτσιου, Ρ. Μπαρμπαγεωργοπούλου.

Χειρισμός κάμερας: Τα μέλη της ομάδας.

Περιεχόμενο: Μόνο συνέντευξη από τον πληροφορητή.

Παρατηρήσεις: Οι ερωτήσεις των ερευνητών ήταν μπερδεμένες. Πήγαιναν από το ένα θέμα στο άλλο. Η γλώσσα του πληροφορητή ήταν σε πολλά σημεία δυσκολονόητη. Χρησιμοποιούσε πολλές λέξεις από το τοπικό ιδίωμα. Συνηθισμένοι τύποι ρημάτων: *έζεφάμε, βγαίν'ς, όργώναμι, πά'αινε, γένν'σε, έβλεπάμε* κ.α. και ο πιο περίεργος: *καταλαβαινίσταμε*. Συνηθισμένα ουσιαστικά: *λύκουσ, αλιπού, σ'κλι, τραχτέρια, τζουμπάνος, σπít' κ.α.*

5. ΔΡΑΣΕΙΣ – ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

Οι μαθητικές εθνογραφικές έρευνες και οι παράλληλες δράσεις επικοινωνιακού χαρακτήρα (επιστολές, επισκέψεις, κ.λ.π.) βοήθησαν τα παιδιά να κατανοήσουν τα διαχρονικά πολιτισμικά και περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά του χωριού. Συγχρόνως πρόσφεραν βήμα έκφρασης στους κατοίκους ασχέτως κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής προέλευσης.

Η διαδικασία αυτή είχε πολλά εκπαιδευτικά οφέλη για τα παιδιά, τα οποία συνειδητοποίησαν τις διασυνδέσεις τοπικών κοινωνικών ζητημάτων και περιβαλλοντικών αλλαγών, όπως για παράδειγμα τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις από την αλόγιστη ανοικοδόμηση και τη μετατροπή δασικών εκτάσεων σε χωράφια με κίνητρο το κέρδος, τις συνέπειες από τη χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων στις καλλιέργειες κ.ά. Κυρίως όμως αντιλήφθηκαν ότι η αντιμετώπιση του περιβάλλοντος κατά την παλαιότερη εποχή ήταν μία σύνθετη πολιτισμική διαδικασία, η οποία είχε αυθόρμητο και πηγαίο χαρακτήρα και διασυνδεόταν άμεσα με τις καθημερινές συνήθειες, τα έθιμα και τις ασχολίες.

Η επεξεργασία αυτών των απόψεων και οι συζητήσεις στην ομάδα δημιούργησαν ισχυρό ενσυναίσθητικό κλίμα, το οποίο εκφράστηκε με δραματοποιήσεις που μαγνητοσκοπήθηκαν. Το κυριότερο όμως τελικό προϊόν της ομάδας ήταν η παραγωγή βιντεοταινίας 1 ώρας και 11 λεπτών, με θέμα την καταγραφή της σημερινής κατάστασης του περιβάλλοντος του χωριού, σε συνδυασμό με την παράθεση αποσπασμάτων από τις εθνογραφικές έρευνες, που πραγματοποιήθηκαν όλη τη χρονιά και μέρους του φωτογραφικού υλικού που συλλέχθηκε. Ο σχεδιασμός και η εκτέλεση της ταινίας έγινε από τα παιδιά. Οι ενότητες της ταινίας αφορούσαν το φυσικό και το ανθρωπογενές περιβάλλον με αντίστοιχα αποσπάσματα από τις μαρτυρίες των κατοίκων, την επισήμανση σημερινών προβλημάτων, τις συγκρίσεις φωτογραφιών και την καταγραφή των απόψεων των σημερινών κατοίκων που κατέχουν κάποια θέση (Δήμαρχος, σύλλογοι, ιερέας κ.λ.π.). Εκτός από τα στοιχεία γραμματισμού σε θέματα κινούμενης εικόνας, στα αφηγηματικά κείμενα της ταινίας που έγραψαν τα παιδιά. μπορούμε να διαπιστώσουμε τη συνειδητοποίηση τοπικών περιβαλλοντικών προβλημάτων και να παρατηρήσουμε ενσωματωμένα στοιχεία από τις διαχρονικές πολιτισμικές αξίες του χωριού και των περιβαλλοντικών νοοτροπιών.

6. ΜΕΘΟΔΟΙ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

Η αξιολόγηση του προγράμματος είχε αρχικά διερευνητικό χαρακτήρα με τη συμπλήρωση ερωτηματολογίου, στο οποίο διαπιστώθηκαν τα στερεότυπα των παιδιών για ζητήματα που αφορούν τη διαχρονική σχέση ανθρώπου και τοπικού φυσικού περιβάλλοντος και οι ιδιαίτερες γνωστικές και ψυχοκινητικές δεξιότητές τους σε ζητήματα που σχετίζονται με τις εικονιστικές μαρτυρίες.

Η τελική αξιολόγηση στηρίχθηκε σε τρία δεδομένα. Στις προσωπικές συνεντεύξεις των μαθητών, στην ανάλυση των βιντεοταινιών που παρήγαγαν και στη συγκριτική ανάλυση των αρχικών και τελικών απαντήσεων των μαθητών στο ερωτηματολόγιο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συγκριτική ανάλυση των αρχικών και τελικών απαντήσεων των παιδιών στο ερωτηματολόγιο. Στην ερώτηση: «*Τα παλαιότερα χρόνια οι κάτοικοι του χωριού φρόντιζαν καλύτερα ή όχι το περιβάλλον;*», οι αρχικές απαντήσεις ήταν θετικές στο 75%, ενώ οι τελικές στο 100%. Στην ερώτηση: «*Όταν οι μεγάλοι αφηγούνται ιστορίες ή μύθους για τη ζωή στο χωριό τα παλαιότερα χρόνια τους ακούω με προσοχή, δε δίνω καμία σημασία, ή άλλοτε τους ακούω και άλλοτε όχι;*», οι αρχικές απαντήσεις ήταν θετικές στο 50%, ενώ οι τελικές στο 85% (με καμία απόλυτως αρνητική απάντηση). Στην ερώτηση: «*Αναζητώ και παρατηρώ παλιές φωτογραφίες στα οικογενειακά άλμπουμ;*» αρχικά απάντησε θετικά μόνο το 33,33%, ενώ στο τέλος το 77% (με καμία τελείως αρνητική απάντηση). Στην τέταρτη ερώτηση: «*Τι σημαίνει συνέντευξη;*», αρχικά υπήρχαν μερικά παιδιά που δε γνώριζαν επακριβώς την έννοιά της σε αντίθεση με το τελικό θετικό ποσοστό του 100%. Στην πέμπτη ερώτηση: «*Μία κινηματογραφική ταινία ή μια φωτογραφία παρουσιάζει τα γεγονότα, όπως έγιναν στην πραγματικότητα;*», αρχικά υπερίσχυε με 33,3 % το ποσοστό των παιδιών που είχε απόλυτη εμπιστοσύνη στην «αλήθεια» της εικόνας, ενώ τελικά υπερίσχυσε με 68% το ποσοστό των παιδιών που θεωρούσε αμφίβολη την «αλήθεια» της. Στις ερωτήσεις: «*Τι προσέχω πιο πολύ σε μια παλιά φωτογραφία;*» και «*Τι μου αρέσει πιο πολύ σε μια κινηματογραφική ταινία;*» υπερίσχυαν αρχικά οι αόριστες απαντήσεις, ενώ στις τελικές υπερίσχυσαν κατά πολύ οι απαντήσεις που επικεντρώνονταν στις δυνατότητες του μέσου, στις εικονογραφικές λεπτομέρειες, στη χρήση ειδικής ορολογίας και στις πληροφορίες σχετικά με το τοπικό περιβάλλον.

Οι κυριότερες διαπιστώσεις της τελικής αξιολόγησης ήταν η ανταπόκριση σε μεγάλο βαθμό στους αρχικούς γνωστικούς, συναισθηματικούς, βιωματικούς και συμμετοχικούς στόχους, όπως η απόκτηση δεξιοτήτων συλλογής και καταγραφής μαρτυριών, η καλλιέργεια κριτικών ικανοτήτων ερμηνείας πολιτισμικών και εθνογραφικών δεδομένων, η δημιουργία ενσυναισθητικού κλίματος, η αλλαγή στάσεων ως προς τη διαχρονική σχέση ανθρώπου και τοπικού περιβάλλοντος κ.ά.

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Οι θετικές αλλαγές σε ζητήματα δεξιοτήτων, γνωστικών ικανοτήτων, στάσεων και συμπεριφορών των παιδιών ενισχύθηκαν από τον αντίστοιχο πολύ θετικό αντίκτυπο στην τοπική κοινωνία. Οι διάφορες δραστηριότητες, που πραγματοποιήθηκαν εντός κι εκτός του σχολείου και οι δράσεις επικοινωνιακού χαρακτήρα (εθνογραφικές έρευνες, επιστολές, επισκέψεις, κ.λ.π.) κινητοποίησαν την τοπική κοινωνία προς θετικότερες στάσεις έναντι του περιβάλλοντος και λειτούργησαν ως αφετηρίες για την ανάληψη κοινών δράσεων, όπως η οργάνωση συλλογής μαρτυριών για το τοπικό περιβάλλον, η αρχειοθέτηση και δημοσιοποίησή τους κ.λ.π. Μέσω των συνεντεύξεων οι ηλικιωμένοι κάτοικοι εξέφρασαν τις απόψεις τους, θυμήθηκαν παλαιότερες νοοτροπίες, αποκάλυψαν παγιωμένες θέσεις και αφηγήθηκαν παλιές ιστορίες. Η επικέντρωση του θέματος σε ζητήματα τοπικού περιβάλλοντος και η επιμονή των παιδιών να επαναφέρουν τα ζητήματα αυτά συνεχώς στη διάρκεια της έρευνας, οδήγησε τους κατοίκους να προβληματιστούν ως προς τη σημερινή κατάσταση του τοπικού περιβάλλοντος, αξιολογώντας παλαιότερες περιβαλλοντικές στάσεις και πολιτισμικές αξίες.

Τα αποτελέσματα αυτά ενίσχυσε και η τελική ημερίδα η οποία πραγματοποιήθηκε με τη συνεργασία του Δήμου Δίου και των τοπικών συλλόγων στο τέλος του προγράμματος, στην οποία προ-

βλήθηκε η ταινία προξενώντας ευνοϊκά σχόλια στους κατοίκους. Επόμενος στόχος είναι το ερευνητικό υλικό των ταινιών και των συνεντεύξεων να οργανωθεί ως αρχείο προσπελάσιμου από τους μαθητές του σχολείου και την τοπική κοινωνία. Γι' αυτό προβλέπεται συνεργασία με το Δήμο Δίου και τους τοπικούς φορείς για το μελλοντικό εμπλουτισμό του αρχείου και την αξιοποίησή του ως τράπεζας πληροφοριών μέσω του διαδικτύου σε τοπικό και ευρύτερο επίπεδο.

Οι εθνογραφικές και οι εικονιστικές μαρτυρίες αποτελούν πράγματι ένα νέο και διεπιστημονικό πεδίο ερευνητικών προσπαθειών στο χώρο των περιβαλλοντικών σπουδών και μία δημιουργική και βιωματική πηγή δράσεων στο χώρο της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Η αλληλεπίδραση πολιτισμικών, ανθρωπολογικών, εθνογραφικών και περιβαλλοντικών επιστημολογικών μεθόδων και τεχνικών αποτελεί ίσως μία νέα πρόκληση και «διακύβευση» για την περιβαλλοντική εκπαίδευση τα επόμενα χρόνια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Burke P., (2003), *Αυτοψία: Η χρήση των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών* [2001], μετάφρ. Α.Π. Ανδρέου, Αθήνα: Μεταίχμιο.
2. Barthes R., (2001⁴), *Εικόνα-Μουσική-Κείμενο*, μετάφρ. Σπανός, πρόλ. Βέλτσος Γ., Αθήνα: Πλέθρον.
3. Baynham M., (2002), *Πρακτικές Γραμματισμού* [1995], μεταφρ. Αραποπούλου Μ., Αθήνα: Μεταίχμιο.
4. Γραϊκός Ν., (2004), *Ο λόφος με την παλιά εκκλησία στη ζωή του χωριού μου. Ερευνώ το παρελθόν και το παρόν. Προτείνω λύσεις για το μέλλον*, Κονταριώτισσα: ΥΠ.Ε.Π.Θ –ΕΠΕΑΚ 2–Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
5. Γραϊκός Ν., (2005), Εφαρμογές γλωσσικού γραμματισμού στη μεθοδολογία των προαιρετικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων και ειδικότερα της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Συμβολή στη συζήτηση για τον περιβαλλοντικό γραμματισμό, *Έμπνευση, στοχασμός, φαντασία στην περιβαλλοντική εκπαίδευση*, 2^ο πανελλήνιο συμπόσιο, Εταιρεία Προστασίας της Φύσης και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς - Πανεπιστήμιο Πειραιά, Πειραιάς 1 – 3 / 4 / 2005, CD πρακτικών, αρ. ανακοίνωσης 59.
6. Γραϊκός Ν., (2006), *Αφηγήσεις και φωτογραφίες για το περιβάλλον του τόπου μου. Οι εθνογραφικές και οι εικονιστικές μαρτυρίες στην περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Κονταριώτισσα: ΥΠ.Ε.Π.Θ – ΕΠΕΑΚ 2–Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
7. Clarke J., (επιμ.), (1993), *Nature in Question. An Anthology of Ideas and Arguments*, London: Earthscan.
8. Cope, B.–Kalantzis, M., (επιμ.), (2000), *Multiliteracies. Literacy learning and the design of social futures*, London and New York: Routledge.
9. Crumley, C. L., (ed.) (2001), *New Directions in Anthropology and Environment: Intersections*, New York: Altamira Press.
10. Dickinson, A. K. – Lee, P. J. – Rogers. P.J., (1984), *Learning History*, London: Heinemann Educational Books.
11. Fairclough, N., (επιμ.), (1996), *Critical Language Awareness* [1992], London and New York: Longman.
12. Frey K., (1986), *Η Μέθοδος Project*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
13. Geertz C., (2003), *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών* [1973], μετάφρ.- επιστ. θεώρηση Παραδέλλης Θ., Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
14. Gombrich E. H., (1995), *Τέχνη και ψευδαίσθηση* [1959], μετάφρ. Παππάς Α., Αθήνα: Νεφέλη.
15. Gumperz, J – Hymes D., (επιμ.), (1972), *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*, New York: Holt, Rinehart and Winston.
16. Halliday, M.A.K., (1978), *Language as Social Semiotic*. London: Edward Arnold.
17. Halliday, M.A.K., (1985), *An Introduction to Functional Grammar*, London: Edward Arnold.
18. Halliday, M.A.K.-Martin, J.R., (1993), *Writing Science. Literacy and Discursive Power*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
19. Hungerford, R.H.-Peyton, B.R.-Wilke, J. R., (1980), Goals for Curriculum Development in Environmental Education, *The Journal of Environmental Education*, 3, τ. 11.
20. Kessing, R.M., (1981²), *Cultural Anthropology. A Contemporary Perspective*, New York: Holt, Rinehart and Winston.
21. Kress, G.- Leeuwen van, T., (2001), *Multimodal Discourse*, London: Arnold.

22. Lemke L. J., (1990), *Talking Science: Language, Learning, and Values*, London: Ablex Publishing.
23. Milton, K., (επιμ.), (1993), *Environmentalism. The view from anthropology*, London and New York: Routledge.
24. Milton, K., (1996), *Environmentalism and Cultural Theory. Exploring the role of anthropology in environmental discourse*, London: Routledge.
25. *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας*, (1998), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πρακτικά Διεθνούς Ημερίδας, 30 Μαΐου 1997, Αθήνα: Κατάστι.
26. Ματσαγγούρας Η., (2002), *Η Διαθεματικότητα στη Σχολική Γνώση. Εννοιοκεντρική Αναπλαισίωση και Σχέδια Εργασίας*, Αθήνα: Γρηγόρης.
27. Παπαταξιάρχης Ε. - Παραδέλλης Θ., (επιμ.), (1993²), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
28. Ράπτης Νίκος, (2000), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Αγωγή. Το θεωρητικό πλαίσιο των επιλογών. Περιβάλλον και Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.
29. Redclift M., (2000), *Sustainable Development. Exploring the Contradictions*, London and N. York: Routledge.
30. Redclift M. – Woodgate G., (2000), *The International Handbook of Environmental Sociology*, Cheltenham – Northampton: Edward Elgar Publishing.
31. Robertson–Egan A. - Bloome D. (επιμ.), (2003), *Γλώσσα και πολιτισμός. Οι μαθητές /-τριες ως ερευνητές / -τριες* [1998], μετάφρ. Μ. Κάραλη, Αθήνα: Μεταίχμιο.
32. Shemilt D., (1984), *Beauty and the Philosopher: Empathy in History and Classroom*, στο: Dickinson-Lee-Rogers, 1984: 39 - 84.
33. Thompson P., (2002), *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία* [1978], μετάφρ. Ρ. Β. Μπούσχοτεν – Ν. Ποταμιάνος, Αθήνα: Πλέθρον.
34. Tonkin, E., (1992), *Narrating our Pasts. The Social Construction of Oral History*, Cambridge: Cambridge University Press.
35. Φλογαίτη Ε., (επιμ.), (1999), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στο Δημοτικό Σχολείο*, Αθήνα: ΥΠΕΠΘ-Διεύθυνση Σπουδών Δ.Ε.-έργο ΕΠΕΑΕΚ: 1.1.ΣΤ.1.Γ: Ανάπτυξη Εκπαιδευτικού Υλικού για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση - WWF Ελλάς - Ίδρυμα Μποδοσάκη.
36. Χαραλαμπίδης Α.- Χατζησαββίδης Σ., (1997²), *Η διδασκαλία της λειτουργικής χρήσης της γλώσσας. Θεωρία και πρακτική εφαρμογή. Μια εναλλακτική πρόταση για τη διδασκαλία της νέας ελληνικής στην υποχρεωτική εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη: Κώδικας.
37. Watson, R. A., (1969), *Man and nature: An Anthropological essay in human ecology*, New York: Harcourt, Brace and World.